

Բ Ղ Դ Է

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

Նուէր մեծ. բժշկապետ Յովնաննէս Գասպարեանցին:

Ա.

Բ Օ Շ Ի Տ Ղ Ա Յ

Կարբեցի է կօլոտ (չարճահասակ) Բղդէն: Նա այժմ կամ ծերացած, ոտք ու ձեռքից ընկած, մի գիւղի կամ քաղաքի խուլ անկիւնում կեանքի հետ կռիւս է տալիս, հոգեառի անունից օրն ի բուն սարսափի մէջ է, կամ թէ սև հողի միջին որդ ու ժժմունքների կերակուր է եղել, եօթը պատան է մաշել, մարդկանց ու Աստուծոյ յիշողութիւնից իսպառ մոռացուել՝ չիքերի կարգն է անցել:

Մեր պատմութիւնը սկիզբն է առնում Բղդէի պատանեկան թարմ ու գէնճ տարիներից:

Այդ այն անցած, մտահան եղած ժամանակներն են, երբ հազար տեղից գուրչ ու փալասով կարկատած խուրջինն ուսը ձգած՝ ամեն մի հական մէջ հինգ չուրուկ շահու (եօթը չողէ) մանրամաճառի ապրանք դրած՝ գիւղական երեխայի ձեռքով կերտուած խազագնդակի նման գլդի-գլոր գալով գիւղերն էր ընկնում ու չարչու-թիւն անում:

Շատ բազմատեսակ ու բարդ չէին Բղդէի ապրանքի քանակն ու տեսակները. մի երկու թօփ ասեղ, մի քանի քորոց, մատնոց, կոճակներ, կերակրեղէնի համեմունք՝ զիրա, սև պղպեղ, մետաքսի թել,

մի քանի դադ աժանագին ժապաւէն ու երիզ, գեղջուկ պառաւների տնարարութեան անհրաժեշտ պիտոյքներ, ծամոն, ծծմբապատրոզ, արեթ, հրահան, շանթաքար և այլ այսպիսի տնտեսութեան համար կարեւոր իրեղէններն էին նորա հարստութիւնն և յոյս ու ապաւէնը:

Երկու, երեք տարի Բղդէն ինքն էր միայնակ թէ ապրանք առնում, թէ ծախում, թէ գրաստի պաշտօն կատարում. վերջը բաղդը խաղաց նորա հետ, կատակ չ'արեց, սրտանց սիրեց ու մի համեստ, ծանրաբարոյ, միամիտ, գլուխը միշտ կախ, սակաւապէտ ընկեր էլ շնորհեց, խուրջինը Բղդէի ուսից վերցրեց, Բղդէի բեռը թեթեւացրեց, Բղդէին օգնութիւն ուղարկեց:

Մի մարդի հետ որ բաղդը հաշտուի, ամեն կողմից բարութիւններն սկզբումը անձրեւից գոյացած սարալանջերով վազող քէքէն վտակների նման կը տեղան, վերջը վտակները գոյգոյն գետերի կը փոխուին ու մարդի տուն ու տեղը, քունջ ու պուճախը, ծոցն ու գրպանը կը լցնեն:

Ի հարկէ, բաղդաւոր էր Բղդէն, որ մի երեկոյ՝ գիւղերից վերադառնալիս՝ Կարբի գիւղի մօտերքը գնչուների (թօշայ, ցեֆան) կարաւանը նրան հանդիպեց և մի շատ յաջող փոխարինութիւն առաջարկեց:

Բօշայի սև իշուկը հիւանդացել էր, ճանապարհի մէջ տեղն երկար ու ձիգ չորս ոտքը չարդախ էր արել, տիրոջ սիրտն իւր դնչի պէս սևացրել. ոչ ծեծ ու մահակի, ոչ քացու ու հացհոնքի էր անկաջ դնում, ոչ բարկութիւն ու աղաչաւք էր բանի տեղ հաշուում և ոչ տեղիցը շարժուել էր ուզում:

Մորորուել էին գնչուները. ամակտար, աշխատաւոր իշուկ էր, սպանել, կաշին քերթել՝ ձեռքները չէր զօրում, թողալ, հեռանալ՝ ափսոս էին գալիս:

Որտեղից որտեղ՝ Արաքածի իրիգնապահի գիժ քամին պտտեց, մեր Բղդէին գնչուների կարաւանին դէմ բերեց:

— Ի՞նչ տամ, բօշայ՝, յանկարծ դուրս թռաւ Բղդէի բերանից:

— Ի՞նչ կը տաս, ջանի՛կս:

— Երկու սիլլա (ապառէ), մի քացի. խեղճ անասունը, որտեղ որ է, շունչը կը փչի, գիշերս քաղցած գալլերի ու բուրդը թափած աղուէանների փորերը կը կշտացնի, լաւն էն չի՞ խուրջնումս դռնուած ծիրանի չիրը վերցնէք, կեանք ու արեւը ձեզ բաշխող, բազմաչար-

չար հայվանին ինձ թողնէք, շալակեմ, տանեմ մեր գոմումը վեր քցեմ, կը սատկի՝ կաշին ինձ համար տրեխ կ'անեմ, կը հագնեմ, ձեզ կ'օրհնեմ. կ'ապրի՝ կ'օրը միջքին կը դնեմ, գիւղումը ջուր չ'եղած ժամանակը կ'երթամ ձորիցը ջուր կը բերեմ, ինքս էլ կը խմեմ, ուրիշի սիրտն էլ կը հովացնեմ, ձեզ էլ վարձք կը լինի, ինձ էլ:

Գողն ի՞նչ կ'ուզի՝ մութը գիշեր. չիրը խախալի մէջ դարտակուեց, գնչուների բոբիկ երեխաների սիրտն ուրախացաւ, Բղդէն էլ գրաստի տէր դարձաւ:

Ե՛ն էլ խելք ու իմաստութիւն է ունեցել. հէնց որ Բղդէի մօր գոգնոցն առջևը փռուեց, գարու հոտը քթովը դիպաւ, դիրքը փոխեց, իրան ուղղեց, դարին կրտմըրտալ սկսեց, քիչ քիչ տեղիցը կանգնեց, դարին բոլորը մաքրազարդեց, Բղդէի հետ եղբայրանալն աւելի ձեռնառու համարեց, քան թէ գնչուների չարածճի մանուկների տուած Յուդայի տանջանքը:

—Մէկ չը լինինք, երկու լինինք, իմ սիրելի բօշի տղայ. այս անունը տուեց իշուկին Բղդէն ու խուրջինը նորա պարտականութիւնը շինեց:

—Զօ՛շ հա չօ՛շ, չո՛ւ հա չո՛ւ անելով այնուհետեւ՝ սիրտն ուրախ, քէֆը քոք, դամաղը չաղ, դէմքը զուարթ՝ առաջ էր անում Բղդէն բօշի տղին ու ինքը նորա քամակից, գերեմաստի ծառից կտրած մահակը ձեռքին, լուսածէգին դուրս էր գալիս Կարբուց, մինչև իրիկուն թափառում էր Կարբու շրջակայ գիւղերումը, արևմտոցին մտմտալով, փթփթալով, Քեօթողլուի խաղերից իրան լսելի ձայնով դունդունալով, երգելով, դառնում էր Կարբի՝ աչքը ճամփին սպասող իւր պառաւ Սալբի մօրն ուրախացնում, նորա եփած ձաւարի վռիկը (աբգոնոն) խփշտում, փորը կշտացնում, իւր մարմինն էլ հանգիստ տալի, բօշի տղի ոտներին էլ:

Կատաղի էին այն ժամանակուայ շները. օտարական պանդուխտը մեծ դժուարութիւնով էր կարողանում անցկենալ արևելեան ազգերին յատուկ գիւղական նեղ փողոցներով, փոքր էր մնում զազանները ծուխի ծուխի անէին. ձիաւորին ձիուց էին ներքև քարշում, եթէ գիւղացիներից օգնութիւնն ուշ էր հասնում. իսկ կօլտո Բղդէի հետ բոլոր սարսափելի դամբուները հաշտ էին:

Հաւատարիմ տնպահները, ճաշուայ շօքին, բակի դրան շէմքի

առաջին մի կողքի ձգուած, երբ Բղդէի խռպոտ, հազադային ձայնն առնում էին, բրդոտ, կեռիկ պոչերն երեք անգամ գետնոյն էին տալիս, ողջուենելու նման մի շարժում էին անում ու նորից անձնատուր լինում րուպեական հանգստութեան: Պառուկ տատի օրօրի նման անոյշ էր հնչում կատաղի օտարատեացների ականջին կօլոտ Բղդէի սովորական հետեւեալ մեղեդին.

— Խանում-բաջինե՛ր, թել առէ՛ք, ասեղ առէ՛ք, ձութ ու ծամոն առէ՛ք, քիշմիշ ու նօխուտ առէ՛ք, ձեր պատռուածները կարկատեցէ՛ք, ձեր ակռանների (սոսո՛մ) ջաղացքը բանեցրէ՛ք, ձեր կտուցը քաղցրացրէ՛ք, ձեր ճժուկ-պժուկի (ճանաչե՛ր) պղզոցն ու փնզոցը կտրեցէ՛ք: Աղապ աղջիկնե՛ր, օտարի ապրանքնե՛ր, աչքի սուրմա (դեղ) առէ՛ք, դեղադրիք առէ՛ք, հիլ ու միխակով բերաններդ անուշացրէ՛ք, ջուր արէ՛ք՝ գլխներդ ու դօշներդ քսեցէ՛ք, ջահէլ կտրիճների սիրտը գողացէ՛ք, վիզը փաթաթուեցէ՛ք, գլխներուն ցաւ, թիկունքներուն բեռ դարձէ՛ք: Տօ՛, սատանի ձաղբ՛ր, անդնջում ճժե՛ր, դուք իմ անբաժան պոչուկնե՛ր, ինձնէ հեռացէ՛ք, ձեր մամերու (սոսո՛մ), ձեր աղէներու (ճոյր) գլուխը տարէ՛ք, քաղցր քիշմիշիս տապալկը պարպեցէ՛ք (դասարանէլ), ծամոնիս լիքը պարկը դատարկեցէ՛ք: Ես՝ դեւ լակոտնե՛ր, աներես սրթինե՛ր, ի՞նչ էք չորս կողմն շարուել, ճամփախս արգելում, քէլէ՛ք (Գնացէ՛ք) չիր, փշատ, բամբակ, ալուր, բրինձ գողացէ՛ք, բերէք խուրջինս տկեցէ՛ք, ծամոն ծամեցէ՛ք:

— Դէ՛ լաւ, դու մեզ հայհոյում ես հա՛, կօլոտ Բղդէ՛, ուրեմն կերթանք, էլ քամակիցդ չենք ընկնիլ, սպառնում էին մանուկներն ու հեռու քաշուում:

— Տօ՛ ձեզ զուրբա՛ն, ձեր մօրը զուրբա՛ն, լեզուիս ի՞նչ կաշէք, սրտիս աշեցէ՛ք, աչքս հանէ՛ք՝ ձէն չեմ տալ, ըմէն ձեզ փէշքա՛շ, եկէ՛ք, կերէ՛ք, փշացրէ՛ք՝ թաք ինձնէ մի՛ հեռանաք. իսկոյն սիրտն առնում էր նա մանուկների և մի բուռը չամիչ հանում, նրանց բաժանում:

Բղդէի ամենից արդիւնատու յաճախորդները գիւղերի փոքրիկ չարերն էին, քան թէ խանում-բաջիները. բայց երեսաներից աւելի նա սիրում էր քունջ ու պուճախից իրան ձեռքով անող, մօտ կանաղ զնորդներին: Սիրուն նորահարսներն էին վերջիններս ու արթունքի մտած, իրանց ճանաչած աղջիկները, որոնց անունը լուսաւրեալ աշխարհքումը «օրիորդ» բառով է կնքուած:

Բօշի տղի բնազդուն մեծ աւելի էր զարգացած, քան Թէ Բղդէի ուշք ու միտքը. հէնց որ տան մեծը, տան տղամարդը, սկեսուրը, սկեսայրը, ամուսինը, տագրը, եղբայրը մի տանից հեռանում էին, բօշի տղան, այդ տան առջևից անցնելուս, ոտքը ծանրացնում էր: Բղդէի աչքն էլ իւր հարազատ եղբօր—բօշի տղայի ոտքերին էր, ձեռաց նա էլ փայտն էր սիւն տալիս, կանգ առնում փողոցումս ու մեղեդին զլում:

Ահա՛ դուրս էր սողում հացատան անկիւնից մարաղ մտած կատուի նման քօղը մինչև կուրծքը ցած Թողած, երեսը ծածկած նորահարսը. նա ձախ ձեռքով բարձրացնում էր կարմիր մետաքսեայ քօղը և աջով նշանացի ներս էր կանչում կօլոտ Բղդէին դէպի ամենամութ խորշը:

Մի անագեայ ասեղաման, մի սև ոսկրեայ դեղադրի (աչեքը դեղեւո՛ւ փորձի՛), աչքեր Թխացնող փոքր ինչ փոշի՛ նորատի ամուսիններին գրաւելու ճիշդ միջոց, մի քանի միխակի հատիկներ, մի երկու շարք գոյնզգոյն դիւրագին ուլունքներ, — ահա՛ սրանք էին սիրաբորբոք նորահարսի առևտրի առարկաները: Մի մեծ ամանով ալիւր, մի երկու տասնեակ ձու, մի քանի բուռը բրինձ, ձաւար, ձէթ, իւղ և տանը գտնուած ամենատեսակ բարիք, ինչ կուզէ Թող լինի, քարից փափուկ լինի, ուրախութեամբ ստանում էր Բղդէն իւր ծախածներին գին և սև իշուկի շալակը ծանրացնում:

Զգուշ էին սիրուն հարսները, նրանք շատ հեռատես են, հում գործ չեն բռնիլ. նրանք քաջ գիտէին, որ վայր կը գար իրանց արևին, սկեսօր բռան մէջ կը ֆնային իրանց ծամերից քաղած մազերը, եթէ իրանց առուտուրը յայտնուէր, կամ մէկը նրանց տեսնէր Բղդէի հետ ձեռք ու ոտքով, իշարաթով (նշանոցի) խօսելիս: Հնարքն առաջուց մտածուած էր, զգուշութիւնները ձեռք էին առնուած. ահա բակի դուռը ծերպ արած (կեռքոց) այնքան, որ աչքի մինը հաղիւ տեղաւորուէր, հսկում է հարսի սրտակիցը՝ տան մէջ նորահետ միակ խօսակից ընկերը՝ նորա քաղցրալեզու տալը՝ նորա ամուսնի մարդու տանելու քոյրը՝ տանու օրիորդը:

Մի հազոց, մի Թեթև ծափ աղջկայ կողմից բաւական էր դեղեցկուհի շողակն քնքուշիկին յական Թօթափել իւր վարագուր տակը հալածուելու համար:

Միջանկեալ ասենք, որ վաղ ժամանակը ո՛ր տան անկիւններից մէկում տեսնէիր վարազոյր կախուած՝ իսկոյն կը հասկանայիր, որ այս տարի այն տեղ մի պսակ է կատարուել, տան կեցողների թուումը մի չիօսքան անդամ է աւելացել, տան ջահէլ տղամարդի կողքը տաքացնող է եկել: Մինչև տարին չը բոլորուէր, ոչ վարազոյրն անկիւնից կը վերացուէր, ոչ հարսի երեսից քօղը. մի օտար ոտնաձայն առնելուն պէս, իւղը կրակին էրուելուս լինէր, հարսը պարտական էր ձեռքից թողնել, վարազուրի տակը խցկուել:

Կօլոտ Բղդէն վարժ էր իւր արհեստի մէջ. օրիորդի նշանները նրան էլ զգաստացնում էին, յառաջ էր գալիս նա բակի մէջ տեղն ու իւր նշանաւոր երգը շարունակում:

Շատ լաւ գիտէր Բղդէն, որ ինքն ուրիշ չարչիների վերայ մեծ առաւելութիւն է ստացել իւր ման եկած գիւղերումը. այդ մի գաղտնիք էր, թէ ընչօրէն ամենքը վստահ էին կօլոտի հաւատարմութեան վերայ. ոսկին որ սինով (ափէ) դրած լինի, Բղդէն վրէն խէթ աչք չի ծռիլ. — ահա՛ այս կարծիքն էին կազմել գիւղացիք Բղդէի վերայ:

Բաց թէ այդպէ՛ս էր արդեօք, ոչինչ բանի ձեռնամուխ չէ՞ր լինում նա տանն Աբամարդի չեղած միջոցը, խուրճնի մէջ կամ գրպանը չէ՞ր մտնում անային որ և է գործիք, — այդ Բղդէին ու սառանային էր միայն յայտնի, Աստուած այդպիսի տեղերումը գործ ու հաշիւ չ'ունի:

Այսքանը միայն պարզ է, որ ամիսը մի անգամ կօլոտ չարչի Բղդէն երկու լիքը մազէ թեռեր (պաթէ) միմեանց կարած, իւր սիրելի բօշի տղին բարձած, մի փայտեայ խթան ձեռքին բզկով՝ Աբարանու եղնակարաւանի հետ ճանապարհորդակից եղած՝ անցնում էր Աշտաբակու կամրջովը դէպի Երևան:

— Զա՛ն, ջա՛ն, նորա շուրջը ոստոստալով՝ ճամփու էին դնում Բղդէին գիւղական մանուկները մինչև կամուրջը, Բղդէն իւր գողացած մանրունքը տանում է Երևան ծախի, ապրանք բերի, երկու երեք օրից յետոյ լիութիւնը կ'ընկնի, բերաններս կը քաղցրանայ:

Այս չարչիութեան երրօրդ, թէ չորրորդ տարին էր:

Բ.

ԿԱՐՔԻ ԱԻԱՆԸ

Պատմութեան մէջ շատ վաղ ժամանակներից է յայտնի Կարբի աւանը. նորա հռչակի համար, արդարեւ, մեծ յիշատակութիւններ չը կան, բայց ի հնուց անտի Արագածոտն գաւառի արեւելա-հարաւային կէսը Կարբու անունն է կրել, Կարբու գաւառ է կոչուել: Արագած մեծանիստ ու ծաղկաւէտ սարի հարազատ գաւառ Գասախ գետը, թողած իւր հայ աշխարհքի համար պարծանք, քրիստոնէութեան օրօրան էջմիածինը՝ ահեղագոր Տրդատի սիրելի մայրաքաղաք Վաղարշապատը, որի դաշտերը ուռգելով, որի հողը լիզելով գնում, ողջունում է հայ աշխարհի Մայր-Արաքսին և նորա ծոցումը հանգըստանում, այդ Գասախն էլ, ասում ենք, շատ երկար ժամանակներ Կարբու գետ է կոչուել, Կարբու անունովն է ճանաչուել: Այսքանը բաւական չի, մինչև այսօր մի երգի վերջաւորութիւն — Թ ա փ շ ու ռ — մայ կայ, որ Կարբուն վաճառաշահ քաղաքի փառքն է ընծայում: Եթէ երգը մոռացուել է, որից շատ պատմական մանրամասնութիւններ կարող էինք հետեւեցնել, բայց Թափշուրմի տողը շատ բան է պարզաբանում:

Ահա՛ թէ ի՛նչ է պտըտում իբրև առած ժողովրդի բերանում.
«Դուքան-բազարն է Կարբի»:

Իսկ դուքան-բազարներ միայն հին ժամանակը մեծամեծ քաղաքներում են տեղի ունեցել:

Քանի մի տարի առաջ, մեր աչքով տեսած բանն է, քարակոյտների ու ողբալի աւերակների խառն ի խուռն և անկանոն դիդուռաքներ էին Կարբու մեծ մասը. տեղ տեղ միայն տխուր տպաւորութիւն էին անում մարդու վերայ աւերակների մէջ ցցուած անշուք բնակարանները, որոնք կէս դարից դէսը կարկատուել, վերաշինուել և իրանց տակ տեղ են տուել շին-Բայազիդից զաղթած մեծաթիւ գաղթականութեան մի փոքրաթիւ հատուածին. և ի՛նչ շէնք ու շինութիւններ. հին փառաւորութեան հետքը չի նշմարուում ոչ հիմա, ոչ մօտիկ անցեալումը. անճաշակ ու աղքատիկ միայրի խրճիթներ են բուսել կամարակապ և քարակերտ պալատների տեղ:

Հին հոյակապ քաղաքից շէն և անջնաս էր մնացել միմիայն հինաւուրց սագաձև ճարտարապետութեամբ կառուցած ամբաստանդ սուրբ տաճարը, դրանք են Կարբու մայր եկեղեցին և իւր նշանաւոր զանգակատունը՝ մի քանի կանգուն տեղ իրարից անջատուած. նրանք մշտամուռն աշխատեալ և կենդանի վկայ են եղել այսօրուան փլատակների նախկին փառազարդութիւններին:

Դարեր եկել, սահել էին, կործանիչ բռնակալ ձեռքեր խտրաւել, հիմն ի վեր էին տապալել Կարբին, նորա ամեն մի քարը տասն անգամ շրջաշրջել էին, թէ ի՞նչ է, իրանց ազահ ընչաքաղցութիւնով կարողանան մի պահստի տեղ, մի ծածկած զանձ գտնել. բայց աներևոյթ մատն ամենքի վերայ սարսափ ու զարզանդ է ազդել և թոյլ չի տուել անսուրբ ձեռքերին դիպել, մօտ գալ իւր նուիրական տանը:

Հարկաւ, մի սուգ անող, մի լալկան պէտք էր այս լուռ դամբարանի վերայ և հէնց այդ ողբերգուն մնացել էր Աստուծոյ սուրբ տաճարը—Կարբու եկեղեցին: Սև սև քարերի ծերպերից բուսած կանաչներն են տառապեալ և վշտակոծ այրու զգզած մազերը, պատերի և առաստաղի վերայ մնացած խոնաւութեան հետքերն են նորա չորացած արտասունքը, տեղ տեղ բնութեան հարուածներից մաշուած և դուրս թափուած քարերի խոռոչներն են նորա վէրքերը:

Լռել են Կարբու սաղմոսերգութիւնները, այլ ևս չի հնչել ժամ հրաւիրող կոչնակի ձայնը և միայն գլխակեր բուն փոխարինել է կոչնակ զարկող ժամկոչին:

Այսօր էլ չեն քերուել Կարբու եկեղեցու Կիզի—մատուռ աշունով զանգակատան գլխից գիշակեր թռչունների ապականութեանց հետքերը:

Կարբու դիրքը ներկայումս խիստ մեծ չէ. բայց, ինչպէս երևում է, նա շատ լայնանիստ տեղ է բռնել. բուն Կարբուց մի ժամնափ հեռու մի աւերակ կայ, որ Հին Կարբի անունն է կրում. այդքանով էլ որ չը բաւականանք, շատ անգամ ամալի և խոսքի տեղը վարելու Կարբու շրջակայքում՝ գութանի խոփը բանդ է ընկնում մի հին սլափի, մի կիսաքանդ շէնքի, որից երևում է, որ իւր ժամանակին նա մեծ տարածութիւն է ունեցել:

Բայց զարմանք բան է, թէ այդ նշանաւոր քաղաքն իւր բազմա-

մարդութիւնով ի՞նչպէս է կառավարուել առանց ջրի: Անուշահամ Քասախ գետը, որքան և Կարբու անունովն է կոչուել, բայց կարբեցուն միշտ սակաւամատչելի է մնացել. անդնդափոս ձորը, որի միջով գծի նման գոռում-գոչում անելով վազում է Քասախը, իւր վիթխարի ժայռերով և զժուարագնաց մուտքով այսօր էլ անհիւրասէր է դէպի Կարբին:

Մի գետակ կայ միայն, այդ Դալի-շայ անուն կրող Արագածի զաւակներից մինն է, որ ոռոգում է Կարբին և իւր շրջապատող Արագածի լանջի վերայ ընկած գիւղերը. իսկ այդ գետակը շատ անբաւականացուցիչ է Կարբու և մի քանի ուրիշ գիւղերի համար:

Այսպէս թէ այնպէս՝ Կարբին մի պանծալի դիրք է ունեցել և իւր ցրուած ու տարագրուած ժողովուրդը վաճառականութեան ու ճարպիկութեան մեծ ընդունակութիւն է ցոյց տուել:

Միայն «դուքան-բազարն է Կարբի» խօսքերը չեն, որ կարբեցու առևտրականութեան յաջողակութեան ապացոյց են. տեղական բնիկները կարբեցուն կոչել են և կոչում են սառանախաբ կարբեցիք: Այս խօսքերին իբրև հիմունք մի կարճ առակ ևս մնացած է, որով որոշուում է կարբեցու սեպհական ձիրքը:

Ահա՛ այն առակը:—Մի անգամ, որպէս թէ, մեծ վիճաբանութիւն է ծագել կարբեցու և սառանայի մէջ. արևի ծագումն է եղել նրանց հակաճառութեան շարժառիթը. նրանցից ամեն մէկը պարծեցել է իւր հեռատեսութեամբը. պայքար են մտել, դաշն են կապել, մեծ վճարք են դրել, թէ ո՞վ իրանցից շուտ կը տեսնի արևի ծագումը:

Արշալուսից էլի կանուխ՝ երկուսն էլ կանգնել են որոշեալ տեղում. դէպի արևելք է սևեռել իւր աչքերը սառանան և սրտատորոտի սպասել է երկրի լուսատուն տեսնելու և դաշը շահելու: Դէպի Աւագ-Մասիսի երկնածայր և ալեգարդ կատարն է նայել ճարպիկ կարբեցին:

—Յաղթութի՛ւն, ծափ զարկելով ձայն է տուել կարբեցին և ցուցամատով պինդ խթել է իւր հակառակորդի կողքը:

—Ի՞նչ է:

—Չօն ու ցաւը պինդ է, կոյր ես ու Աստու երեսից ընկած. ի՞նչ ես դունչդ արևելք ցցած. մնացել՝ զարու հոտին քիթը վեր

քաշած իշի պէս, աչքդ արեմուտք դարձրո՛ւ, ահա՛ պսպղում են Մասիս պապի արծաթափայլ մազերը, չե՞ս տեսնում, ձիւնի ոսկեշաղ հատիկներն անգին ալմաստի պէս աչք են ծակում, հիմի աչքերիդ եղած լոյսն էլ կը կորեն:

— Իրաւ, որ աչքով էլ, մոքով էլ կոյր եմ եղել, որ աշխարհքի ստեղծագործութիւնից մինչև էս օր հարիւրաւոր փորձանք եմ հասցրել այս աշխարհին ու ոչ մի օր չեմ նկատել, թէ Մասիսն է իւր վիթխարի հասակովն արեւին առաջին բարեւ տուողը, խոստովանում է անկոտորումը:

Ուղիղ էր սատանայի խօսքը. հայ աշխարհի համայն լեռների կատարների վերայ է մայր-Մասիսի—սրբազան Արարատայ հսկայական հովանի աչքը. Մասիսի գագաթի արեւելահայեաց կէսն է ծէգաբացին դիմաւորում լուսաւորների թագաւորին, իսկ երեկոյեան, ժանգառքից յառաջ, նորա արեմտեան երեսն է առնում աշխարհիս արտաքին մակերևոյթը խաւարի մէջ թողնող հեռացողի վերջին հրաժեշտը:

Ահա՛ այդ ճարպիկ ժողովրդի, այդ առւտրականութեան ընդունակ մթնոլորտի զաւակն էր կօլոտ չարչի Բղդէն:

Գ.

ԲՈՒՆ ՈՐՏԵՂԱՑԻ Է

Կարբեցի էր, ասում ենք, կօլոտ Բղդէն, Կարբու հող ու ջրի սնուցած, մեծացրած, չարչութեան պատուին արժանացած այդ գունդ ու կծիկը, այդ փշատի ծառի ծռտիկ-մռտիկ բունը:

Եւ արդարեւ, մարդ մոլորուում է Աստծու քնած ժամանակն ստեղծուած այս մարդանման զանգուածքին մի ուրիշ առարկայի հետ համեմատութիւն անել կամենալիս. իսան ասես՝ իսան չէ, Ադամաւորդի ասես՝ Ադամաւորդի չէ. մարդ լինէր, մարդանման ուղղակի իւր ճանապարհը բռնած յառաջ կերթար, կամ յետ կը գար. չորքոտանի՞ է, այն էլ՝ հազիւ թէ, մենք տեսել ենք, որ չորքոտանիքը մի բնորոշ մանգալու ձև ունին. իսկ մեր տնաքանդը գոնէ երկօտանու և չորքոտանու մէջ տեղը մի ուրիշ շարժուն էակ ներկայացնէր:

Ամենից յաջող համեմատութիւնը հնարել են կօլոտ Բղդէի ման եկած դիւղերի երեխայքը:

— Ե՛յ, հրէ կօլոտ Բղդէն իւր բօշի տղին յառաջն արած՝ Մող-նու թառովը ներքեւ է գալիս, հէնց իմանաս՝ արջի երկու տարեկան քոթոթ լինի:

— Արջի քոթոթն էն չէ՞ր, որ հերու Քարվիզի լօթիքը բերին մեր կալումը խաղացրին, նա խօ՛ղուզ մանգալ ունէր:

— Դէ՛, ասա՛ նառ ուզտ է էլի, դօշը դուրս պրծած, ոտ փոխելուս էլ ընդնգում, տմբտմբում է:

— Ընչի՞ էք ձեր հողուն մեղք անում, ուզտը, զորթ է, գնալուս տմբտմբում է, բայց ճամփէն ուզիղ է գնում. Բղդէն էդ շնորհքն ունի՞, մի լաւ մտիկ տուէ՛ք, — մի ոտն աջ է գցում՝ մինը ձախ, օձի պէս կող-կող է անում, կուտապ-կուտապ է գալիս:

— Քէ ըտէնց է, օձ ասենք ու պրծնենք:

— Օձն ափսոս չի՞, բարա՛կ, շարմա՛ղ:

— Բաս ընչի՞ նմանացնենք:

— Ես գտայ, ուրախութիւնով յառաջ վազեց մինն այն կողմիցը. ծառի փտած քոթուկը (կռճղ) որ ճղում ես, վախտ վախտ միջիցը միահաւասար կարճ ու հաստ որդեր են գլորուելով ներքեւ ընկնում, ոչ գլուխն է երևում, ոչ պոչը, շարժուելուս գլուխը աջ է գնում, պոչը ձախ, իստակ ծառի որդ է, որ կայ:

— Ծառի ո՛րդ է, ծառի ո՛րդ է Բղդէն, թռչկոտացին, կայտռեցին միասին ծափ տալով մանուկները:

— Ծառի ո՛րդ կօլոտ Բղդէ, ծառի ո՛րդ կօլոտ Բղդէ, պար բռնեցին ու շրջապատեցին նրան:

Այդ համեմատութիւնն ընդհանուր հաւանութիւն գտաւ. Բղդէի կօլոտ անունին մի ուրիշն էլ աւելացաւ:

Ձար մանուկների խօսքին կշիռ չը դնելով, մենք ճանաչենք նրան ընդ միշտ կօլոտ Բղդէ և ասենք, որ կարբեցի էր:

Բայց ցաւն այն է, որ մեր կտրական վճռովը խիստ մեղանչած կը լինենք. հեշտ չէ որոշակի անուն տալ նորա հայրենի տեղին:

Ա՛յ, թէ ի՛նչպէս:

Ամենքիս յայտնի է, որ դարուս առաջին քառորդին մի մեծ գաղթականութիւն տեղի ունեցաւ հայ աշխարհումը. — Վարսպետ

սրբազանը պոկեց Օսմանցուի բաժին Հայաստանից մի ահագին բազմութիւն և բնակեցրեց ուստի ձեռքը նոր անցկացած հայ երկրում:

Դրանցից զարսեցիք Գիւմրի եկան, արզրումցիք՝ Ախալցխայ և Ախալքալաք, բասեցիք՝ Աբարան. իսկ հին-բայազիդցիք երեք կտոր եղան: Նրանցից մի մեծ հատուած իրան համար կենդրոն ընտրեց Սեանայ լճի շուրս կողմը: Նրանք՝ իրանց հին հայրենիքի անունը իբրև մխիթարանք և սրտներին հովութիւն բերած՝ հիմնեցին համեղ, անմահական իշխանաձկների հայրենիքումն իրանց նոր քաղաքը և նոր-Բայազէդ կնքեցին: Մի քանի տուն էլ հարուստներից յարմար դատեցին Ղարսից Գիւմրի փոխուած հաջի աղաների հետ հարեանութիւն անել, ուղղակի քշեցին եկան Գիւմրի. իսկ մի փոքրիկ կտոր էլ ընդհատուեցին իրանց հայրենակիցներից և Կարբի հին քաղաքատեղումը բնակուեցին:

Եւ ահա՛ այս Կարբի գիւղում, Բայազիդից գաղթելու առաջին տարին, ամեն ծննդաբերներից շուտ, Կարբի տուն գալու ոտնամուտը շնորհաւորեց Պօղոս աղայենց հովուի կին այլի Սալբին և շնորհեց Կարբուն մի անդրանիկ արու զաւակ՝ մեր պատմութեան հերոս Կողոլէին:

Ո՞ր տեղացի է ուրեմն մեր պատուական բարեկամը. կարբեցի ասելով՝ Բայազիդին կը վիրաւորենք, բայազիդցի կոչելով՝ Կարբուն սրտամնայ կ'անենք:

Թո՛ղ Կողոտ Բողբէի երկու հայրենակիցներն, ինչպէս կ'ամենան, իրար հետ հաշտուին, մենք աչքներս բաց ենք արել և ոչ միայն Բողբէին իրան, այլ Կարբու բոլոր ներկայ բնակիչների համար կարբեցի անունն ենք լսել. այդ հայրենիքն էլ նրան կը սեպհականենք:

Եւ մեղանչած էլ չենք լինիլ:

Երկու հայրենիքը՝ Կարբին և Հին-Բայազէդը, իրաւ է, երեք օրուան ճանապարհ միմեանցից հեռու են. մինը Մասիսի հարաւային երեսումը՝ Օսմանցուի ձեռքին է մնացած, միւսը Արագածի թմբին ուստի սեպհականութիւն է դարձած՝ բայց մի որակութեան մէջ, կարծես, միանում են. թէ Բայազիդումը ծնած ու մեծացած և էս օր էլ այնտեղ մնացած հայր և թէ Կարբու էս օրուայ պտուղները, կարծես, մի խնձոր լինին՝ միջից կիսած, մի հօրն ու մօր դատած ու բերած զաւակներ: 50, 60 տարի է անցկացել, զնալ-գալ, բարեկա-

մութիւն, ազգականութիւն մոռացուել են, երկու-երեք սերունդ են մին մինի յաջորդել, բայց երկու ժողովրդի դէմքերի երկարաւուն գծագրութիւնը, բարբառը, (որ կարնեցու և ալաշկերտացու բարբառից կազմակերպուած մի խառնուրդ է աւելի դէպի Ալաշկերտցին հանուած հնչումով), ներքին տնային սովորութիւնները, (թող նոր-Բայազէդը ճարակող վերջերումն նորամուտ կեղծ քաղաքակրթութիւնը և տնաւեր շուալութիւնը) և որ զխաւորն է, բընածին ընդունակութիւնները մի և նոյն հօր զաւակն են համարում նրանց, Թէ բայազիդցին և թէ կարբեցին երկուսն էլ ճարպիկ են, երկուսն էլ խելօք են, երկուսն էլ ամեն բանի մէջ կտրուկ են — ջրաղացի բուզը ձգես՝ դուրս կը գան, քարիցը իւղ կը հանեն։ Եւ ի՞նչ է այստեղ ապացուցուում։

Այ՛ ի՞նչ, — Մենք տեսանք, որ հին կարբեցիք «դուքան-բազար» են ունեցել, վաճառական ժողովուրդ են եղել, «սատանախաբ» անուն են տարել — ուրեմն խելքով օժտուած են եղել. իսկ նոր կարբեցիք նոյն ընդունակութիւնները և նոյն բնաւորութիւնն ունին. կճուճը զլորուել, խովը գտել է. արժանաւոր հօրն արժանաւոր որդիք են վիճակուել։

Շատ չէին Վարբու նոր բնակիչները. 50, 60 տուն ընդհատուցին ամբողջից և Վարբու աւերակները շէնացրին։

Վարչութիւնը չը միջամտեց նրանց տեղաբնակութեան բաժանման մէջ։

Իրանց միջի պատուելիները, որոնք աղայական իրաւունք և նահապետական արտօնութիւն էին վայելում, այստեղ էլ նոյն մենաշնորհութիւնն ունեցան, խելք խելքի տուին, չափեցին, ձևեցին, աւերակները հետախուզեցին, լաւ տեղերն իրանց վերապահեցին, մնացածը հասարակ ժողովրդի վերայ բաժին բաժին արին։

Սալբին երիտասարդ այրի էր, նորա ամուսին մի աչքանի Գսպէն Պօղոս աղայենց հին տան ամալաներիցն էր, աչքը բացել էր և Պօղոս աղայենց շնչաւոր կենդանիների թուումն իւր զլուխն էլ տեսել էր։

Եւ որովհետեւ ամալան մի տեսակ սեպհականութեան պէս բան է իւր տիրոջ համար, թէև ոչինչ քաղաքական կամ մասնաւոր պայմաններով կապուած չէ, այլ նահապետական աւան-

դականութեան վերայ է միայն հիմնուած, այդ պատճառաւ աղայի պարտականութիւնն է իւր ստորին անդամի, իւր հացափոր ծառայի—իւր ամալայի ամենատեսակ հոգսերը քաշելու:

—Տօ տղայ՛, Գսպէ՛, էդ ի՞նչ ա:

—Գլխուդ խուրբա՛ն, գառն ա, ասաց և թաղիքեայ կուլար կոչուած հովուական վերարկուի տակից մի կայտառ, ձիւնանման, սպիտակ, ճակատը ծաղիկ, սիրուն գառնուկ հանեց Գսպէն, գլուխ տուեց իւր տիրոջը ու տան մէջ բաց թողեց:

Յունվարի վեցն էր այդ օրը. Պողոս աղան իւր ընտանիքի հետ Ջրօրհնեաց հանդիսին եկեղեցումը ներկայ լինելուց յետոյ՝ իւր գերդաստանի արական սեռի հետ նստած՝ ուրախ տրամադրութեամբ ճաշ էր վայելում:

Նրեխայքը ճաշը թողած՝ վեր թռան և գառանը փաթաթուեցին:

—Տօ տղայ՛, Գսպէ՛, դու էդ գառ էս ձմեռուան կիսին յո՞ւստ ես բերում ես, հարցրեց քաղցր դէմքով Պողոս աղան:

—Գսպէն քո ոտքի տակի խոզն է, քո սայից (ե շնորհո՛ւ քո), աղայ՛, բալաք (խոյրաթղէք) մաքին (էֆ ոչխոր) աշնան դէմ ծանրեր էր, երկու ամիս կայ, որ ծնաւ. ես լէ պահեցինք, աչք ունեցանք վրէն, ջոջացրինք ու բերինք քեզ փէշքէշ, ասաց Գսպէն և կրկին զլուխը տաճկական ձեռով ծռելով՝ աջ ձեռքը նախ գետնին տուեց, ապա բերանին մօտեցրեց ու գլխի վերայ դրեց: Այս նշանակում է՝ ես կռանում և իմ գլխի տիրոջ ոտքը համբուրում եմ:

—Տօղայ՛, դու որ մեզի ուրախացրիր էս ազիզ օրը, ես էլ քեզի կ'ուրախացնեմ. քո բեխեր, հա՛, հա՛, սեւացեր են, ջոջեր ես, օրերդ հասուկ են, էս բարեկենդանքին քեզ կը կարգենք (պոռիէլ), մեր մէհտար (չխապան) Բդէի խորոտիկ Սալբի աղջկան կ'առնեմ քեզի:

Գսպէի քէֆը քոք եղաւ. Պողոս աղան ասածը կատարեց և չիտի բարեկենդաններին մի շաբաթուայ մէջ նշանեց ու պսակեց նրան:

Աղայի աւանդապահ ամուսինը՝ Ալմաստ խաթունը՝ շատ դիմադրեց, պնդեց պահպանել տեղական սովորութիւնը. նախ նշանել, մի երկու տարի նշանած պահել, վերջը պսակել. բայց Պողոս աղան իւր խօսքին տէր կացաւ և նախնական սովորութիւնն առաջին անգամը քանդեց:

— Աշխարհը մեզ կը բամբասի, քիթը ցցեց խաթունը:

— Ոչ ոք բան չի՝ ասիլ, ապացուցեց աղէն. եթէ մենք ուրիշ տեղից աղջիկ ուզէինք, բաշլուղ, սուղ հախի¹⁾ տալինք, ամեն ոք իրաւունք ունէր տրանջալու, կամ մեր վերայ խօսելու. բայց մենք մեր մի ամալայի աղջիկը միւս ամալայի տղին ենք ուզել, տղէն էլ մերն է, աղջիկն էլ, երկուսին ուտեցնող, հազցնողն էլ մենք ենք, երկուսն էլ մեր տան անդամներն են, մի օր պէտք է այդ պատկը կատարէինք, և քանի շուտ՝ այնքան լաւ: Ուրիշ բան էր, եթէ մեր ամալայի աղջիկը տալինք ուրիշ աղայինց ամալայի տղային, կամ նրանցը մենք ուզէինք, այն ժամանակ նշանածներին երկար միջոց կը պահէինք, բաշլուղ էլ կը շինէինք, սուղ հախի էլ կը տալինք:

Պօղոս աղան իրաւունք ունէր. երկուսն էլ իրանց ամալաներն էին: Աղայիսի ամալաներ խոր գիւղերում մէլիքների, առաջաւորների և ուսնների դրանը այսօր էլ կան և սրտի մտօք ու անտրտունջ ծառայում են:

Նրանց պահանջը շատ չէ. մի կտոր ցամաք հաց, մերկութիւնը կիսով չափ ծածկելու հնոտիներ աղայի կողմից, և ահա՝ նրանք կեանք չեն խնայում տիրոջ ուղուրին:

Ամենից ժիր մշակը, ամենից հաւատարիմ և սրտացաւ անդամը աղայի տան համար՝ ամալան է: Թո՛ղ ուրիշը տասնապատիկ առաւել փափկութիւններ և վարձատրութիւններ խոստանաց, ընչով կ'ուզէ, թող հրապուրի, ամալան իւր աղայի տան ցամաք հացը բոլորից կը գերադասի, նա իւր աղայի չոր հացին կոյր չի մոտիկ տալ:

Բայց եթէ ամալան գրաւուի բանսարկուների խոստումներից, կամ ինքնաբերաբար մոտածի թողնել իսպառ իւր տիրոջ շեմքը, ոչ ոք նրան դէմ չի կենալ, նա ազատ է իւր ընտրած ճանապարհը ղեկավար:

Ամալան իրաւունք ունի մինչև անգամ առանձին տուն ու տեղ

¹⁾ Բաշլուղ և սուղ հախի. առաջինը նշանակում է զլխաղին, երկրորդը՝ կաթի գին. տեքա ահագին վճարքներ էին, որ հին ժամանակը յիսսացուն տալիս էր իւր աներոջը: Սուղ հախին գոքանչին չափով ընծալ էր: Այժմ էլ շատ նահապետական տեղերում դեռ չի վերջացել այս սովորութիւնը:

դառնալ, իւր սեպհական վար ու ցանքսն, իւր տնտեսութիւնն ունենալ և միաժամանակ իւր աղայի տանից ոտքը չը կտրել:

Նւ ահա՛ Գսպէն Պօղոս աղայնց ամալալ Գսպէն՝ սիրուն կնոջ մարդ եղաւ, ընտանեկան քաղցրութեան ճաշախ առաւ:

Անբաղդ մա'րդ, ճակատագիրն այլապէս էր տնօրինել. Թուս-Թուրքական առաջին պատերազմը նորա կենաց թելը կտրեց, դաղթականութեանը զոհ գնաց Գսպէն, Նրապի անցքումը քրդի կեռակտուց սրբին մատաղ եղաւ արթուն և անձնադիր հովիւը՝ երկու քուրդ ապանելուց յետոյ:

Պատմութիւնը կարճ է. քրդերը չէին թողնում հօտն այս կողմն անցկացնել, ոչխարի յսոաջը կտրեցին չորս ձիաւորով. Գսպէն իւր կամբալազլուխ դադանակով (հովուական ցփով) երկուսին մի-մի հարուածով ձիուցը դահավէժ կործանեց, երրորդի սրից ինքն արիաբար ընկաւ:

— Մեղք է նաչար Սալբին, ասաց մի օր Պօղոս աղան Ալմաստ խաթունին, հերիք է ինչքան որ խեղճը չարարուեց մեր դրանը, մեր տան քամակի աւերակներէից երկուսը ծածկենք, իրան տանք, մի աշխատասէր, տնարար աչրի տղամարդ ճարենք, ամուսնացնենք, թո՛ղ գնան իրանց արևի ձայնն ածեն. այս երեսուն էլ կը մեծանայ, իրանք էլ նոր երեսպք կ'ունենան, իրանց մի կտոր հացը կ'ունենան:

— Ձեմ կարծում, որ մարդու գնաց:

— Ընչո՞ւ համար, Սալբին գրաւիչ է, աչքերը սև, թշերը կարմիր, հասակը բարձր, անձն առողջ, մէջքը հաստ, ոսկրը պինդ, գործի կպչելուս էլ՝ կարծես հում հում է ուզում բանն ուտել, ընչի՞ պէտք է մեր դրանը օրը սև անի, կեանքը փչացնի:

— Նս միայն իմ մեռնելու օրը չեմ կարող իմանալ, պարծեցաւ նոյն երեկոյին Ալմաստ խաթունը Պօղոս աղայի մօտ. եօթը ժամ գալլի աւետարան կարդացի Սալբու զլխին, իրան սպանում է, այսուհետեւ, ասում է, իմ մարդն, իմ ուրախութիւնն, իմ մխիթարանքն էս մի մատը երեխէն է: Նթէ իմ աղէն իւր քաղցր աչքովն ինձ էդ լաւութիւնը կամենայ, երկու ծածկի տէր անի, մինչև մահս քանի կամ, օրական մի հաց կ'ունտեմ, մինն իմ աղայի բարեխաութեան համար մատաղ կը տամ:

— Թող իւր ասածը լինի:

Եւ Պօղոս աղայի հրամանաւ կարճ միջոցից Սալբին իւր սեպհական յարկի տակն էր տաժանելի աշխատանքներից հանգիստ առնում:

Դ.

ԴԻՄԵԱՅ ՍՐՈՒԱԿԻ ՀԱՄԲՈՅՐՆԵՐԸ

Երկիրը փոխուեց, օդ ու ջուրը փոխուեց, մարդիկը նոր, սոփորութիւնները նոր, աշխարհի տեղադրական պայմանները նոր: Զանազան Պօղոս ու Պետրոս աղաներն իրանց օրերը լցրին, հայր Աբրահամու նահապետական զոգումը հանգստացան, սեպհական աշխատանքը, զոյութեան խնդիրը աստիճանաբար յառաջ եկաւ և շատերի թուումը Սալբու և իւր խմորակեր փոքրիկի համար սրահանջ դարձաւ:

Գնացին Կարբի գաղթած աղաների հարստութիւնները. փոքրիկ գիւղը, կարճ միջոցում, չէր կարող մրցել նահանգական քաղաքի հետ. Երեւան թողած՝ ո՞վ կը զնար Կարբի առւտուր անելու. իրանք աղաներն էլ, որ սկզբումը մեծ յօժարութեամբ, առանց երկար ու խորը մտածելու, կենդրոնից բաժանուել և Կարբին էին ընտրել, փոքր առ փոքր այդ աղաները կամ աղքատացան և կամ երկրի պայմանների հետ լաւ ծանօթացան ու քաշուեցին ոմն այստեղ և ոմն այնտեղ, մի քանիսը գաղթեցին Գիւմրի, որ արդէն նոր մկրտուել էր և հին թուրքական անունի տեղ Ալէքսանդրօպօլ շքեղապանծ անունին էր տիրացել, մի մասն էլ Երեւան զնացին, խանութների ու կայանքի տիրացան:

Կարբումը մնացին չքաւոր և բանւոր դասակարգը և միջակներից մի քանիսը: Առաջիններին վիճակուեց երկրագործութիւնը, միջակները փորձ փորձեցին Հին Կարբու շուկայատեղի մի կարգ աւերակները շէնացնել, խանութ նստել և առւտրով պարապել:

Ոչ մինը և ոչ միւսը նպատակներին չը հասան. հողը սակաւ էր Կարբումը, վարուցանքսի տեղ չը կար, տարեկան ուտելիքին չէր բաւականանում ցանածները. ժողովուրդն ստիպուեցաւ օրավարձ մշակութիւնով պարապել, մի քանիսն էլ խուրճնի մէջ չարչու խուրդափաթ (ֆերեղաֆէ հանք ապրանք) դրած՝ զիւղերն ընկան, ոտքերի կաշին մաշելով թափառել սկսան. իսկ միջակ դասը խանութի

գրամագլուխը խժռեցին, օրն եկած վաստակով ապրել չը կարողացան, սրանք էլ ստորին գեղջուկի կարգն անցան:

Թէ կարբեցւոց և թէ շրջակայ գիւղականաց օրավարձ մշակութեան գլխաւոր կենդրոնը այդեշատ Աշտարակ գիւղն է:

Զմեռն անցկացաւ. գարնան անուշաբոյր հոտը փչեց թէ չէ, Աշտարակի ճանապարհը կենդանութիւն կը տոանայ. կարբեցի, Յովհաննու-վանքցի, աբարանցի, մօտակայ սրահիկ գիւղացիք չոր հացը գօտիներում, միջքներին կապած՝ լցուում են Աշտարակ՝ օրավարձ բանւորութիւն անելու, գլուխ և ընտանիք պահելու:

Տղամարդի, կինարմատի, մեծի, փոքրի, ամեն չափահասակի համար գործ կայ իմ սիրելի Աշտարակումը. ծով է, հօ գիւղ չի: Նւ այդ ծովի մէջ արձակ լողում են ալիքների կոհակների պէս, նեղ փողոցներումը ծփում են օրն ի բուն աշխատանքի և հացի կարօտ խումն բազմութիւնը: Ուռուց կոչուած փոքրիկ հրապարակը (Աստուած հրապարակ համարի՛) գլխաւոր ժողովատեղին է օրավարձ մշակների. իրարանցում, ճիւղ, աղաղակ ականջ են ծակում՝ մարտը սկսելուց մինչև խոր աշունքը Ուռուցումը առաւօտները շատ վաղ: Զի տեում կէս ժամ, արեգակի գլուխը փայլելուն պէս՝ Ուռուցումը մի մշակ չես գտնում, բոլորը վարձուել են, բոլորը քաշուել են այգիները:

Հին ժամանակը հում նիւթ էր մշակի վարձատրութիւնը, Աշտարակի մեղրածորան սրտուղները, քաղցրախում գինին և գրգռիչ օղին էին աշխատանքի գինը. այսօր այնպէս չէ, այսօր ամեն ծառայութիւն փողով է վճարուում:

Միայն փոքրահասակ երեխայքն ու պառաւ կանայքն են, որ տեղական բերքի հետ են փոխարինում իրանց աշխատանքը: Այսօր արքատ պէտք է ժողովուի, վաղը ծիրան պէտք է հաւաքուի, աներումը բուրդը՝ այգիներումը քար պէտք է մաքրուի ու դղուի. այդ բաները պառաւների ու մանուկների գործն է. կ'անեն, կ'աշխատեն, կ'ուտեն և Աստուծու տուած եկամտից շաբաթուայ փերջը, կամ ամեն երեկոյ, իրանց վարձը կ'առնեն լիութի ու կերթան:

Միայն հեռաւոր աբարանցին է, որ շարաթով մնալու պայմանաւ է տեսնում իւր պատրաստութիւնը: Վա՛յ այն պատրաստու-

թեանը. ինքն է՝ իւր քրքրուած ջուրքէն ու անթարին, իւր քօլոզն ու իւր տրեխները ու մէկ էլ մի ձեռաց դազանակ. ոչ շալակին պաշար կայ, ոչ զրպանումը կոպէկ, քաղցած փորով զալիս է, կուշտ վերադառնում. իսկ մերձակայ գիւղացիք առաւօտը զալիս են, երեկոյն վերադառնում:

Տարուան խստասիրտ եղանակը, դառնաշունչ ձմեռն իւր բոլոր անողոք սաստկութեամբը նոյնպէս չի կարողանում յաղթել Աշտարակի սիրահար այցելուներին: Զիւնը զազուկէս նստում է, բուք ու բորեազը աջ ու ձախ զզգալով ձանապարհների հաղորդակցութիւններն ընդհատում են, Աբարանը անդրովկիանեան անմատչելի աշխարհ է դառնում, իսկ Աշտարակի ձանապարհը երբէք չի կապուում: Կենսատու հեղուկը — ոսկրներ տաքացնող գինի — արաղը մագնիսի պէս իրանց են քաշում իրանց երկրպագուներին:

Յեցը կը քրքրի մի որոշեալ թիւ Յովհաննու-վանքցու, կարբեցու, մանաւանդ մողնեցու մարմինը, եթէ շաբթի գոնէ երկու օրը մի գաւ ձեռքին՝ Աշտարակ չ'իջնի:

Առանց յարգելի պատճառի չը շեշտեցի մողնեցոնց վերայ, որոնք Աշտարակի ամենամօտ դրացիներն են, և այդ հանգամանքը իրանց թշուառութեան գլխաւոր պատճառներից մէկն է. ամառ և ձմեռ մողնեցին ծոյլ, անգործ, անբան և աղքատ է, նորա հոգին ուրիշներն են վարում, որովհետեւ սուրբ Գէորգի ուղտատնդին տաք մատաղով է կշտացնում մողնեցու փորը, Աշտարակն իւր մարսեցուցիչ խմիչքներովն է լրացնում նրանց հաճօյքը. գիժ է ուրեմն մողնեցին՝ երկիր վարի, քրտնի, չարշարուի և տնտեսութեամբ պարապի: Անծանօթ աչքն էլ դժուարութիւն չի կրիլ զանազանելու բնիկ աշտարակցիներից գիւղի նեղ նեղ փողոցներում մի տանից միւս տուն մուտ ու ել անող օտարականին:

Սրանք ահա՝ վերոյիշեալ Բաքոսի պաշտօնեաներն են, որ ձմեռուայ հետ համբերութեամբ կռիւ տալով, մի տեսակ քցել են իրանց Աշտարակ և ծանօթների տներն են այցելում:

Տալիս են նոքա սովորական բարեւը հիւրասէր տան տիրոջը և քուրսու ներքին կողմումը առանց համեցէքի չօքում, ձեռքները կոխում գիւղացու. այդ միակ տաքութիւն տալու փախուստով ծածկած թախտի տակը:

—Օ՛րհի...

—Ի՛նչ կայ, սանահէր Բարսէ՛ղ:

—Խիստ ցուրտ է, զողմանի եմ դիպել:

Մեր հիւրն իւր խօսքը հաստատում է մարմինը սրթսրթացնելով և ատամները իրար բաղխելով:

—Կը մրսես, ի հարկէ, քարերն էլ սառուց են կտրուել, իսկ քո միտք հարիւր տեղից բաց երևում է. հէ՛ր օրհնած, վրայիդ արխաղահինը, տասը տարի է, հետդ անբաժան եղբայր է. կնոջդ աչքերը հէնց իմանաս ձիւնը տարել է, աղբանոցումը լիքը փալաս-փուլուս է, թող հաւաքեն, կարկատեն, մէջքները հօ չի՞ կոտրիլ, բան ու զործերի անո՛ւնն ինչ է, քարզահի տակ են նստա՞ծ, թէ խնոցի են հարում:

—Ե՛հ... կնքաւոր Աղօ՛, մինն ասում ես, միւսը թողում. երե- խայքս քաղցած ճաշին են քնում, տանը բրդուճ չը կայ, ո՞վ սիրտ ունի իւր գլխի ճարը քաշելու: Ցանը որ հա- ցի կտոր լինէր, գլխիս ի՛նչ թափ էին կոխել էս ցուրտ ու բուք վախ- տը, էս պարզկայ օրը տանից դուրս դալու. եկել եմ քեզանից մի քանի շահի խնդրեմ, ալիւրի տամ, շաղախենք, երեխեքանց բե- րանը քցենք:

Շատ է լսել աշտարակցին իւր սանահէր մօզնեցի Բարսէղի խօսքերը. նա ընչացքի տակին ժպտում և հրամայում է կնոջը, հարսին, աղջկանը դինու դդմեայ սրուակը կտրասիցը լցնել ու սա- նահէր Բարսէղի մրսած անձը տաքացնել:

Մոռացուեցին այնուհետև ընտանիք, կարիք, մերկութիւն. մեր սանահէրը մի շարք մեծ պասից երկար օրհնութիւնով սրուակի կոթը բերանին մօտեցրեց, մինչև յատակը քամեց և մաքրատէր կատո- ուի նման շրթունքները լպստելով, արխաղի քղանցով էլ ընչացքը սրբեց:

—Անո՛շ:

—Կեանքդ խօ՛շ, Աստուած օջախդ շէն ու շէն պահի, հէրդ դրախտի մէջ հայր Աբրահամի գոգումը ծլվլաց. հիմի գնամ տես- նեմ՝ ի՛նչ եմ անում, ասում է մեր Բարսէղը, տեղիցը վեր կե- նում, մնաւ բարեւը տալիս կնքաւորի տանը:

—Մի կտոր կակուղ հաց ու սոխ բե՛ր, խանում բա-

ջի', ինդրում է Բարսեղը մի երկրորդ տան դուռը ցամաքեցնելուց յետոյ, այսօր բերանս նշխարք չի մտել, ինքս էլ շատ ուշացայ, օրը մթնեց, ոտներին ոյժը մի քիչ տեղը բերեմ ու դպա տունն ձգուեմ:

—Այս դաւն էլ լցրեցէ՛ք, առաջարկում է Բարսեղը մի ուրիշ տան, նոյնպէս դուռմի հետ համբուրուելուց յետոյ, եղբայրս սաստիկ մրսել է, հիւանդ է, քիթը բռնես՝ հոգին կը փչի, էսօր առաջին անգամն աչքը բացեց և զինի ուզեց. փոխարէնը դարունը մի օր կը դանք կը բանենք, մի բանուր ինձ վրայ ունենաս:

Գաւը լցուեց և տիրօջ հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի վեր: Նրեւում է, ցրտի սաստիկ ոյժն է բորբոքիչ հեղուկի զօրութիւնը պակասեցրել, ասպա թէ ոչ, այսօր հինգ վեց լիքը դգում նորա բերանին է կպել, դատարկ յետ տրուել, զինի է, հօ ջուր չէ: Անծանօթը ոչինչ չի նշմարիլ Բարսեղների քայլերից. սովոր աչքը միայն քամակից կը դիտէ, կը ժպտայ:

—Հիմքդ հաստատ մնայ, Աշտարա՛կ, միմեանց ցոյց տալով ասում են զնացողի ետեւից. տե՛ս ինչպէս մուկը Բարսեղին ասլան է կտրացրել, կաքաւի ոտներով է Մողնու թումբը (Բարձրաւանդաւանք) սորոր տալով դէպի վեր քշում:

Բարսեղներն իրանց պայմանին հաստատ են. նրանք փորի գերի են, վաղ զարնանից մինչև ուշ աշունք նրանք ձմեռուան գաւերի վճարքն են յետ տալիս, մի կուպէկ նրանց գրպանը փող չի մտնում. շատ էլ արիւթեամբ գործում են, երբէք էլ իրանց ընտանիքի մասին մտածել չ'ունին, երեխայքը տանը քաղցած ու տկլոր կոտորուին, միայն թէ զինու դրումը նրանց հետ յաճախ համբուրուի:

Ե.

ՏՍՍՐ ԿՈՊԷԿ, ԿԱՄ ԵՐԵՔ ԱՐԾԱԹ ԿՈՊԷԿԱՆՈՑ

Երեկոյ է. աշնան բարեխառն և մեղմ երեկոններից մէկն է:

Աշտարակից դէպի Աբարան տանող դարիդուսը լիքն է հարիւրաւոր հեռակ կին ու մարդ, մեծ ու փոքր ճանապարհորդներով. բոլորի երեսը դէպի Մողնի և թիկունքը դէպի Աշտարակ է:

Հեռացողները շատ ուրախ են. զուարճախօսութիւն, կատակ, օրուան թարմ անցքեր բարձր բարձր պատմութեամբ, լսութեամբ, ընդհատութեամբ և շարունակութեամբ են:

Ուղեւորներին ամեն մէկի ձեռքին, ուսին, միջքին մի ծանրութիւն կայ, ոչ մինը դատարկ ձեռքով չի վերադառնում. մի քաղլակ, մի կապոյց, մի տկճոր, մի գաւ, մի դալար խաղողի մառը՝ քանի մի ողկոյզ յալինթանման խոշոր ու դեղին խաղողներ վրէն շարժութեամբ, վերջապէս մի ծառի չորուկ մէկի կամ միւսի բեռն է համարութեամբ. իսկ ամենքի դատուն ցցած՝ թիկնամիջին երևում է մի մի կեռակտուց, լայնաբերան հօտոց-դանակ:

—Տօ՛ շուտ շուտ քէլէ՛ք, տղէներ՛ր, արևն էլ գնաց իւր մօր ծոցը մտաւ, անուշ քուն եղաւ, մենք դեռ ճամփին ենք, ասում է մինը:

—Տօ՛ համան, ձե՛զ զուրբան, մէջքս կը նմանի կոտրած մանդաղ, էնքան եմ աշխատել. տիրամեռ խաղողի ճիւղեր, կասես, մարդու աչքից կը փախնեն, թփերի տակ կը պլլուին:

—Ձանը ելնի՛ տիրոջ, հօրս մա՛րն է, ընչի՞ր եմ ընծի չարչարմանք եմ տալում եմ, ես իմ ջանին զօռ չեմ բերում եմ, աչքիս առած քաղում եմ, սաբաթի մէջ եմ թալում եմ (չփէլ), մնացող թօ՛ մնաց, էգուց մէկլօր մեր ճժեր թօ՛ երթան պտուղ էնեն բերեն:

—Տօ՛, ծուռ ճժե՛ր, դուք ի՛նչ կէնէիք, հարցնում է մի երրորդը երեխաներից մէկին, միւսին:

—Հողիս բերանս հասաւ տիրամեռու խշմար (նէցոսէ) ժողվրտելով. առած հախս էս փշուր խաղողն ա, տրտնջում է մանուկը:

—Տղա՛յ, Բղդէ՛, դո՞ւ դոր կը բանիր, դարձաւ երեխաներից մինը դէպի մի երկու բույէ յառաջ իւր հետ հաւասար քայլով մանուկին:

—Նա՛, սատանա՛յ էր, դե՞ր, հալածակուեց, գետինն անցաւ, զարմացմամբ սկսեց աչքերը մանուկների մէջ մանաժել և որոնել խօսողը, երբ Բղդէ կոչուածին ոչ մի տեղ չը տեսաւ:

—Տօ՛, ի՛նչ եղաւ, մկա (հիճա) չէ՞ր բերան ծռուկ Բղդէն քաշ կը գար խլա՛ մեզի, կը նմանէր քեարվանից չետ մնացած ուղտու քեօշակ:

—Տօ՛, ո՞ր մէկին կը խարցուս, տօ՛:

—Տօ՛, Պօղոս աղենց Սալբու տղայ Բղդէն չէ՞ր հէնց հիմի մեր քամակից գի գար ու չի երևար:

—Ահա՛ Բղդէն, ցոյց տուեց մի ուրիշը բոլոր ճանապարհորդներից շատ յառաջ:

Եւ արդարեւ, Սալբու տղայ Բղդէն այժմ տասը, տասն և հինգ տարեկան մանուկ էր և կարողանում էր մօրը պէտք դալ:

Այսօր էլ Աշտարակու քաղաքների հետ էր և տուն էր վերադառնում:

Շատ անհանգիստ էր Բղդէն այս երեկոյ. նա Աշտարակից դուրս գալուս ամենքից յառաջ էր գնում և բոլոր քաղաքներից հեռու էր մանգալիս, երբեմն երբեմն կանգնում էր նա և յանկարծ որսորդի հրացանից ազատուած նապաստակի նման մին աջ խլշկոտում, մին ձախ, հէնց իմանաւ ինքն իւր ստուերից վախենում էր:

Մի մին էլ ոտը քարշ էր ձգում և բռնեցք արած՝ ձախ ձեռքը արխալղի պատուած գրպանից դուրս հանում, բութ և ցուցամասները քիչ յետ բաց անում, բռնումը ամուր սեղմած առարկային խորագնին աչքով մտիկ էր տալիս ու էլ յետ ձեռքն աւելի պինդ հուպ տալիս ու զրպանը կոխում:

Կարծես թէ վախենում էր Բղդէն, թէ բռի մէջ բանտարկուած իրը թեւ կ'առնի, կը թռչի, աղի պէս կը հալչի, կ'ոչնչանայ, կամ ուրիշների հետաքրքրութեան առարկան կը դառնայ, կը խլուի իւր ճանգիցը:

Նօր չէր, որ անյայտ ցեցը բնակալել էր Բղդէի բռան մէջ:

Վաղ առաւօտից, երբ նա վարձուեց մի աշտարակցու խաղողը պահող նեցուկները ժողովելու, նորա ձախ ձեռքը յետ չը բացուեց:

Մի կողմից նեցուկներն էր ժողովում աջ ձեռքով, միւս կողմից յաճախակի ձախ ձեռքից աչքը չէր հեռացնում:

Եւ ինչպէս քաջացել, կտրիճացել էր այսօր մեր անտաշ մանուկը, ինչ եռանդով գործում էր: Բացի իւր գործից՝ նա մնացած խաղողներն էր պտուղ անում և այգու տիրոջ կ'ընդր լցնում:

Այգետէրը քանի՞ցս նկատեց նրան, ասաց Բղդէին, որ իւր արած պտուղը—իւր գտած ողկոյզներն իւր կողովի մէջ դնէ, իրան համար պահի, հասկացրեց, որ այգին քաղելուց յետոյ ամեն աղքատ իրաւունք ունի մոռնել, քաղորի աչքից փախած, տերեւների տա-

կին մնացած ձիուերը քաղել, իւր համար տանել, բայց Բղդէն անխօս, գլուխը բացառաբար թափահարում էր և զտած, պտուղ արած խաղողները ափոջ խաղողին էր խառնում:

— Դու հօքո վարձն ստացել ես, ասաց երեկոյն այգետէրը Բղդէին. բայց որովհետեւ այսօր, երեխայ տեղովդ, դու հինգ մշակի զործ ես կատարել, տո՛ւր քո կողովդ խաղող լցնեմ, ա՛ռ, գնա՛:

— Աստուած քո մինը հազար անի՛, ես ոչինչ չեմ ուզում, մերժեց Բղդէն և խոր գլուխ տալով՝ կամենում էր հեռանալ:

Շատ խօսեց, շատ համոզեց այգետէրը, բայց Բղդէն ևս առաւել խոնարհ երկրպագութիւններ էր անում:

Նա արդէն բաւականին հեռացել էր:

— Բղդէ՛, Բղդէ՛, ձայն տուեց յանկարծ այգետէրը, մի բոպէ յետ արի՛, բան եմ ասում:

— Ահա՛ այս երկու շահանոցը (երեք չոպէ)՝ քեզ, իսկ իմ առաւօտեան տուած մի շահին ինձ տո՛ւր: Խղճմտանքս ինձ հանգիստ չի տալ. ողջ օրը դու մի չուրուկ շահով (Ֆէլո-լէս չոպէ) բանել ես, օխտը մարդի աշխատանք ես արել, նրանց ամեն մինը իրանց վարձը լիւլի ստացան, իսկ դու մի ձութ խաղող դնել չը վերցրիր և որքան նկատեցի, չի էլ կերար:

Ա՛յ հրաշք. մարդը հանեց իշի պայտից մեծ մի պղնձադրամ. տասը կոպէկ էր գրած նորա վերայ, և այժմեան երեք կոպէկի արժէքն ունէր:

Բղդէն ամբողջ մարմնով սիսեց դողդողալ, նա վրայ պրծաւ, բարերար ձեռքն երեք անգամ համբուրեց, յետ բաց արեց բոլոր օրուան սեղմուած ձախ ձեռքը, յետ տուեց մէջը պահած կոպէկուկիսանոց պղնձեայ դրամը և փոխարէնը կրկնակի մեծն ստանալով՝ առաւել պինդ սեղմեց ու հազար շնորհակալութիւններով հեռացաւ:

Ահա՛ հէնց այս պղնձեայ դրամն էր Բղդէի խաղաղութիւնը վրդովող անքուն սատանան, այդ ամենաթանկագին գանձն էր նա խնամով փաշտպալում, նորա հզօր զօրութիւնն էր իւր ոտքերի ոջժը կրկնապատկող և եռապատկողը:

Քաղերները կէս ճանապարհը չէին գեւ կտրել, որ Բղդէն մտաւ Կարբի:

2.

Ք Ի Ս Ա Գ Ի Բ Ի ¹⁾

Սալբու բազմադիմի պահանջներին խուլ դանուեց սիրական զաւակը. նա, ըստ սովորականին, ոչ վախի քերեզանին մօտեցաւ, ոչ ամեն զիշերուան նման ուրախ ու զուարթ պատմութիւններ արեց, ոչ իւր բերած խաղողի ծուծը քնքշաբար մօր բերանին մօտեցրեց, մօր բերանը ջրակալացրեց: Այս բանից և ոչ մինը չ'արեց Բզդէն. ընդհակառակն՝ թեթեւ զլիսացաւ պատճառ բերած՝ շորերով վայր ընկաւ մօր շինած անկողնի վերայ և աչքերը փակեց:

Մայրական գորովայից խանդաղատանքը այնուհետեւ ինչ կը հանգստացնէր Սալբուն. խեղճ կինը մօլորուեց, պաշարուեց, այս ու այն կողմը դիպաւ, էլ տանը հին ու նոր չը թողնեց, փալաս ու հացի մեզար չը մնաց, բերեց որդու վերայ ծածկեց:

Զիթի ճրագի աղօտ լոյսը վազուց իւր պաշտօնը կատարել էր, ձէթը այրուել, վերջացել էր, պատրուզի դառը մխի հոտը տանովը մին էր եղել, մթութիւնը տիրել էր, բացց այդ ամենն արգելք չէին կարող լինել որդեսէր մօրը՝ իւր զաւակի կողքը կորել, ձեռը ծնօտին գնել և հազարաւոր բարի ու չար մտածմունքների մէջ ընկղմուիլ:

Անտեղի չէին Սալբու կասկածանքները. Բզդէն տաքութեան մէջ կրակ է կտրուել, բերանից արտաշնչուած գոլորշին մօր երեսն է այրում, շնչառութեան հեկեկանքը նետի նման ներս է սլանում մօր այրուող սրտի խորքը:

— Եթե՛ն անուան տէր սուրբ Կարապետ, իմ ձեռքս եմ թալեր եմ քո փէշ, Մողնու զինաւոր սուրբ Գէորգ, մուրաւաստու Յուշու սուրբ Սարգիս, իմ Բզդէիս կռանը կենաք:

Խեղճ կինը Կարբու շրջակայքի պաշտպան սրբերի հետ մտքումը

¹⁾ Ք ի ս ա գ ի բ ի նշանակում է քսակի չատակ: Ամեն ոք իւր փողի քըսակի մէջ պահում է անպատճառ որ և է հին դրամ, կամ մի աննշան պղնձադրամ, որի բարեբաղդը զօրութիւնը, իւր թէ, փորձած է: Փոքրիկ փողը քսակի հիմնադրամն է, նա երբէք չի ծախուիլ. նորա կորչելը աղքատութեան և սնանկութեան աղէտաւոր նշան է:

ժողովեց իրանց երկրումը թողած բոլոր Թուխ-մանուկներին, Բւր-բաթ-գրերին, Կարմիր ու Սև աւետարաններին. մէկին խունկ ու մոմ, միւսին սև հաւի մատաղ, երրորդին կիրակմտոցի լոյս էր ուխտում ու իւր Բղդէին առողջութիւն խնդրում:

Նա մի քանի անգամ դուռը բաց արեց, երկնքին նայեց, ասողերի նշանները դիտեց:

—Ի՛նչ անեմ, գնամ Նանի-Յարթենենց դուռը թակեմ, երկար պառաւին զարթեցնեմ, ոտքերն ընկնեմ, աղաչեմ, բերեմ Բղդէիս աղօթեւ տամ, մտածեց նա:

Յուսահատութիւնը ողորմելուն յետ է կասեցնում. ժամանակը շատ ուշ էր, Կարբու ոտքը խաղաղուել էր. ամենքը գործից ու աշխատանքից յոգնած՝ խոր քնի մէջ մրափում էին. ժիր մշակը ցորեկը մինչև իրիկուն անընդհատ վաստակելուց յետոյ՝ հաւերի հետ է քուն մտնում, հաւերի հետ է զարթնում:

Մարդ, կին, մեծ ու փոքր անուշ խռմիագնում էին. տեղ տեղ գուցէ այս ու այն տանը փոքրիկ անհանգիստ մանուկները օրօրոցից մօր քունը կտրում էին, ճիչ ու ծուռցով մայրերի ականջներն էին ծակում, զարթացնում էին, թաւիշի պէս փափլիկ ստինքի քաղցր աղբրականը ամուր փակցնում իրանց շարմաղիկ շրթունքները և մղմղալով ներս տանում անուշահամ կաթը. բայց զրանով երեխայքն իրանց նորատի մայրերին երբէք արգելք չէին լինում հէնց օրօրանի լծանը թեկնելու և մի հանգ քնելու. ընդհակառակն՝ սիրուն զաւակի պոռչների միատեսակ շարժումը մի ակորժական զրգումունք էր պատճառում խանդակաթ մօրը և զգուշութեան հետ մի զգաստ քուն էլ բերում էր, երջանիկ երագների եթերական սահմաններումն էր պտտեցնում նրանց երեակաշուէիւնը:

Գիշերը շատ խաղաղ էր, ձայն ու ձուն չը կար, աւերակների միջից միայն պարբերաբար լսուում էր մելամաղձոտ բուռի տխուր վոյն ու վայր:

—Ի՛հ, ես ի՞նչպէս անհանգիստ անեմ Նանի-Յարթենենց պառաւին, փնթփնթաց իւր մէջ Սալբին, լաւն այն է՝ իմ զիտեցած չար աչքի, չար նիւթի աղօթքով բաւականանամ՝ մինչև լուսոյ շառաւիղը ամեն հայ քրիստոնէի հետ իմ տան երդկոյն էլ ներս կը մտնի:

Առաւ Սալբին մի ասեղ, նստեց Բղդէի գլխավերեւը, ապրի ծայ-

րով շարունակ խթխթեց տղայի գլխին ծածկած բրդեայ հաստ մեզարը և երեք անգամ մրմնջաց հետևեալ ազօթքը.

Աթանիա', Ազարիա',
Հրէս եկաւ Հռիմսիմէն
Օխտը զաթար (շաբթ) ջորով,
Օխտը պոչ քուռակով.
Չար աչքը՝ չար փուշը,
Չար փուշը՝ չար աչքը:

Աղօթում էր, յօրանջում էր, յօրանջում էր, աղօթում էր և հետն էլ ընդհատելով բարձր ձայնով կրկնում էր. պատուի՛ն ու թափուի՛ն իմ Բղդէիս աչք զարնողի ջուխտ աչքի պտուղները:

—Աղէ՛, կանչեց աղօթքից յետոյ հիւանդը:

—Ձանէ՛, աղէն հէյրա՛ն արեւուդ:

—Էդ ի՞նչ ես անում ես:

—Քեզ աղօթում եմ, հոգի ջա՛ն:

—Ո՞ւմնից ես սովորել:

—Ժամկոչ Յովնէից:

—Ժամկոչն ո՞ւմնից է սովորել:

—Գրքէնց Շողոյ հարսից:

—Էդ ի՞նչպէս բան է:

—Նիաթի (չաք աչքի) աղօթքը տղամարդը պէտք է կինարմատից սովորի, կիներ մարդից, թէ չէ զօրութիւն չի ունենալ:

—Սիրտս նեղանում է, բաց արա՛ գլուխս, ասաց վերջապէս Բղդէն. դուրս դնա՛, տե՛ս, գիշերուայ ի՞նչ ժամանակն է:

—Դեռ շատ գիշեր կայ, դեռ կէս գիշերը նոր է անցել:

—Լուս-աստղը դեռ չի՞ դուրս եկել:

—Դեռ Շամփուր-կշիռքը երկու չուանաչափ է հեռու Բազումքից, դեռ Լուս-աստղի ընկեր 12 հուրհուրատող աստղերը նոր են գլխները հանում, որ Լուս-աստղը դուրս գալուս՝ ամեն կողմից բարև տան նրան:

—Ո՛հ, ինչքա՛ն գիշեր կայ դեռ, երբ պիտի Լուս-աստղը դուրս գայ:

Բղդէին, ինչպէս և ամեն մի զիւղական մանուկին, քաջ յայտնի էր համաստեղութեան գաղտնիքը, ամեն մի երկնից լուսաւոր իրանց նշանակութիւնն ունի ժողովրդի աչքում:

Գիւղացին դեռ թոթովախօս երեսօտութեան մէջն է իւր մօրից, տատից, պապից, ամառ ժամանակը կալերումը և կոտորներումը, բաց երկնքի տակ, քնած ժամանակ դաս առնում աստեղագիտութեան ուսումը:

Հազար էլ որ պառաւները սրտնեղեն, բարկանան, երեսները միւս կողմը դարձնեն, խռռացնեն, խռմբացնեն, փնչացնեն, ֆնչացնեն, զուր է, չեն կարող ազատուել հետաքրքիր փոքրիկ աստանաների հարցասիրութիւնից:

— Դու քո հնարքը դործ դի՛ր, մենք մերը, մտածում են քաղցրիկ թոռները և պապի կողքերը խտուղեցնում, մօրուքը համբուրում, կրծքին բարձրանում, պարանոցովը փարում, խնկրում, աղաչում, դմբուկի թշկնները ծերի պռօշների վերայ դնում, պաչել տալիս, երկու պաչ էլ պատմելուց վերջը խոստում անում, պապի բարեհաճութիւնն առնում, պատմութիւնն սկսել տալիս և ուշի ուշով ասածները լսում, մտքներումը տպաւորում:

— Պապի ջա՛ն, էն ի՞նչ ասող է, որ քեռոնց կալի գլխին կանգնած է ու բոլորից պսպղանն է, հարցնում է պապի ծոցին քնող թոռը:

— Էն Բարաւն-դաւնն է:

— Սաքի թէ ի՞նչ:

— Էն՝ որ քարաւնը դաշտումն է եղած լինում, ամպը պատած գիշեր է լինում, յանկարծ երկինքը պարզում է, քարաւն-բաշին (կարաւանայեօ) կարծում է, թէ Լուս-աստղն է, քարաւնն շտապացնում է, վեր է կացնում ու ճանապարհ ընկնում:

— Յետո՞յ:

— Յետո՞յ՝ շատ ահ ու զարհուրելի տեղով պէտք է անցկենային, գնում են, գնում, լոյսը չի բացուում. մէկ էլ մի խոր ձորի մէջ գողերը դրանց յառաջը կտրում են ու բոլորին բրդում, վեր ածում: Աստղը սխալացրեց, քարաւնը կոտորել տուեց, անունը մնաց Բարաւն-դաւն:

— Իսկ է՞ն ինչ ասող է, որի պոչը, հէնց իմանաս, տատիս ջահրի (շտիտորալ) իլիկը լինի:

— Էն Ղոյրուղն է: Ամա՛ն, գառնո՛ւկս, զգուշացնում է՝ ուսուցիչ պապը. էլ այսուհետև չը լողանաս, Ղոյրուղն իւր պոչովը քեզ էնպէս կը շամփրի, որ պոչը միջքիցդ կը մտնի, փորիցդ դուրս կը գայ. նա զիժ ասող է, լողացողի թշնամի է:

— Հապա մինչև հիմի ո՞ւր էր, չէր երևում:

— Ղոյրուղը խաղողի ժամանակն է դուրս գալիս. մինչև նա դուրս չը գայ, խաղողը չի հասնիլ: Քե՛զ եմ ասում, հոգի՛ս, էլ չը լողանաս:

— Շատ լա՛ւ, շատ լա՛ւ: Էնպէս չի՞, Յակո՛, էլ չենք լողանալ. պապն ասում է՝ Ղոյրուղը որ դուրս եկաւ, էլ չեն լողանալ: Դառնում է պապի թոռներից մինը իւր հասակակից եղբորը, կամ անբաժան մի յարկի տակ ապրող հօրեղբոր որդուն և ականջումը փրսփրսում:

Աւերջինս տառի ծոցիցն էր եկել դաս լսելու:

— Թող պապին արեսէինը քցենք, պառամել տանք, յետոյ մենք մեր բանը զիտենք, փսփսում է նա ընկերի ականջին:

— Դէ՛հ, որ պապն ասում է մի՛ լողանաք, մենք էլ չենք լողանալ, մեռնիլ հօ՛ չե՛նք, եկող տարի ամառը կը գայ, նոր կը լողանանք. լաւ չեմ ասո՞ւմ, պապի՛:

— Շատ լա՛ւ, շատ լա՛ւ. դէ որ էդպէս խելօք տղայք էք, եկէ՛ք մի պաշտ:

— Դէ որ էդպէս է, ասա՛ տեսնենք էն ի՞նչ խորդ ու փորթ տեղ է երկնքումը, հէնց իմանաս՝ մեր վերի արտի քարքարուտ ձանապարհը լինի, մանր ու մեծ աստղեր անկարգ, անկանոն շաղ են անցած:

— Էն մեր ուլերն են կրծոտել:

— Ո՞րտեղից բարձրացան:

— Մի ձմեռ շատ ձիւն էր եկել, խոտ չը կար, որ ուլտարն արածի, մեր ուլերը ձիւնի վրայով բարձրացան, կրծոտեցին:

— Հապա դու երէկ ասում էիր՝ դարմանագողի ձանապարհն է՛, մէջ ընկաւ միւսը:

— Որ գիտէք, էլ ընչի՞ էք հոգիս հանում, թողէ՛ք քնեմ, ասեց պապը և ուզում էր երեսը միւս կողմը շրջել. բայց ճարպիկ դեղիններից մէկը իսկոյն լոք տուեց, անցաւ պապի կրծքի վրայից,

միւս կողմին պատկեց և իւր շողովարար հաճոյախօսութիւնները շարունակեց:

— Պապի ջա՛ն, պապի՛, հէնց է՛ս մէկը, կե՛նտ էս մէկը պատմի՛, էլ գլուխդ չենք տանիլ (ցառացիէլ):

— Հա՛, դարմանադողի-ճամփէն է, ճարահատեալ սկսեց պատը. մի գիշեր բլբլան Բէլը գնացել էր մեր Հայկ պապի մարադիցը մի թօռ լիքը դարման դողացել, շալակն առել ու փախչում: Չանս քեզ մատա՛ղ, Հայկ պապի՛, շներին քիս էր տուել քամակիցը. ինքն էլ մի բարձր կոնդի գլխի կանգնել էր ու մօտիկ տալիս: Բէլը դարմանը շաղ տալով փախչում էր: Մեր խելօք պապը հէնց որ տեսաւ, թէ շները չը կարացին հասնել, դող Բէլը դիմացի սարի քամակն է ուզում անցկենալ ու աղատուել, էն սհաթը դազ ու կիսանոց, կռանս պէս հաստ նետը դէմ՝ քցեց աղեղի լարին, աչքեց ու լարը ձգեց: Նետը սը՛լ...լ...լ... գնաց, էդ դող ու աւազակին ծակեց ու վզը տալով անցկացաւ հինգ օրէն ճամփայ հեռու վեր բնկաւ:

— Յետոյ ի՞նչ է անում Բէլը:

— Ինչ պտի անէր, դարմանի թողը միջքիցը գլորուեց, պատուեց, մնացողն էլ էնտեղ շաղանցաւ, երկնքի երեսը բռնեց:

— Ինքը՞:

— Ինքն էլ գլխի վերայ կոնդիկ կոնդիկ անելով (Լառապագայ), սարի ծէրից գլորուեց ձորը:

— Հապա տատն ասում էր՝ իծանը որ կրծեցին, երկինքը պատըռտորուեց, ջուրը թափուեց, ոչխարի սուրուն խեղդուեց՞:

— Իէ՛, նա էլ էր ուղիղ ասում:

— Բաս ի՞նչպէս ջրի առաջն առան:

— Աստուած կեանք տալ փալան կարող (Հոթապագործ) Նոյ պապին:

— Ի՞նչ արեց:

— Փալանը դէն ձգեց, մախաթն առաւ, Մասիսի գլուխը բարձրացաւ ու երկնքի ճղուածը պինդ կարեց. ա՛յ, տեսնո՞ւմ էք, էն մանր աստղերը մախաթի ծակած տեղերն են:

Ահա այս մանկական դպրոցի աշակերտէր, ուրիշների թուումը, և մեր հիւանդ Բողբէն. նա ցանկանում էր իմանալ գիշերուայ ճիշդ ժամանակը. բնական է, որ աստղերի շարժումներից պէտք է հարցնէր:

—Աղէ՛, կանչեց միւս անգամ Բղդէն:

—Ջանէ՛, ի՞նչ կ'ուզես:

—Ի՞նչ ծանր գիշեր է:

—Մեռնի՛մ արևիդ, Բղդէ ջա՛ն, ընչի՞նք ես, գէշ-գէշ բաներ ես մոմսուում ես:

—Ձէ՞ դու մի օր ասում էիր, գիշերը որ ծանր լինի, գիւղումը մէկն ու մէկը մեռած կը լինի, ժամումը մեռել կը լինի:

—Տօ՛, քեզ մեռնի՛մ, Բղդէ ջա՛ն, դու հիւանդ ես, դժբա համար է գիշերը ծանր թուում քեզ. որդուն հանգստացնում էր սրտատուչոր մայրը և աչքերը անթարու քղանցքներովը սրբում:

Մի շաբաթ Բղդէն հիւանդ մնաց, աղօթող, զրբաց, ջինդար, ամենքն իրանց շնորհքը ցոյց տուին. սրբերի դռները բոկոտն գնալն էլ չը մոռացուեց. մի սառը քրտինք եկաւ վերան և նա իսպառողջացաւ:

Սալբու սրտին ցաւ և գիւղում ասելիք ու խորին դատողութեան առարկայ դարձաւ մի հանգամանք:

Ամեն այցելու պարզ տեսնում էր, որ Բղդէի ձախ ձեռքը պինդ փակուել է, մի բռունցք է գոյացել և չի բացուում. հէնց որ մէկը ուզում էր հիւանդի ձախ ձեռքին դիպել, նա այնպէս ծռում էր, որ ամենքի ականջն էլ խլացնում էր:

Ամեն գլխից մի խորհուրդ դուրս եկաւ. շատ խորհեցին, հնարք չը դառն ձեռքը բանալու, չէին համարձակում դիպելու, ուզում էին, որ ձեռքը հրաշքով ինքն իրան բացուի: Երբ ճար չեղաւ, միաբերան վճռեցին, որ խաչից է, խաչը միայն կարող է փրկել:

—Սուրբ Յովհաննիսի աղբրիցն է, վճռեց նետ դնող, մաղ պտըտեցնող կարծիք Տուտուն:

Սալբին ուխտեց, որ տղան լաւանալուն պէս, նրան տանի սուրբ Յովհաննիսի աղբրում լողացնի:

Սալբու աղօթքն ընդունելի եղաւ: Բղդէն բոլորովին առողջ է նա մօտ կանչեց մօրը:

—Մարէ՛:

—Ջանէ՛:

—Մենք խեղճ մարդիկ ենք, էնպէս չէ՞:

— Ի հարկէ:

— Պօղոս աղայնց ամալան ենք:

— Հա՛, բայց հիմա ոչ Պօղոս աղայ կայ, ոչ Մարկոս: Կարբում մնացել են դատը քրտինքով հաց աշխատողներ:

— Ո՛հ, ես ուզում եմ ամալէք ունենալ:

— Ի՞նչ ես ասում, Բղդէ ջա՛ն:

— Այո՛, մա՛յր, լուրջ դէմքով շեշտեց Բղդէն և ձախ ձեռքը յետ բացարեց ու ահագին տասը չուրուկ կոպէկանոցը մօրը ցոյց տուեց:

— Սա՛, սա՛ կը լինի իմ հարստութեան մկրդբը, սա կը լինի իմ քիսադիբին մինչև շունչս բերանումս է:

Բղդէն մի առ մի պատմեց մօրը կեանքի մէջ առաջին անգամ փող աշխատելու հետաքրքիր պատմութիւնը:

— Բայց այդ երկու շահով դու ի՞նչ դործ պիտի սկսես, տարակուսական հարց տուեց մայրը:

— Այդ իմ գիտնալու բանն է:

— Աստուած սրտինդ կատարի՛:

— Ուրեմն մի փալասի կտոր տո՛ւր:

Բղդէն խնամքով կապեց հին կարկատանի մէջ իւր թանկագին դանձը և դուրս գնաց:

(Կը շարունակւի):